

MÓRO CZ ZSOLT

*Ottlik 100**Hornyik Miklós emlékének*

A KULTUSZ

gy gunyoros prózaíró szerint, aki nem teremti meg a saját legendáját, az nem sokra viszi a magyar irodalomban. Ottlik körül már életében legenda, sajtóságos mitológia – középpontjában a hallgatás mítoszával –, majd halála után kultusz alakult ki. Ennek kikristályosodását az író utolsó gesztusa (végakarátának megfelelően nem hangzottak el búcsúztatók temetésén) módfelett elősegítette. Ottlik Géza nekrológját a hallgatásra bízta, a végső pillanat végtelenné táguló némaságára, amint paradox módon, évtizedekig hallgatásával volt jelen az irodalomban. A jelenlét mint hiány. A hallgatásnak ugyan nincs minősége, ám az ottliki hallgatást az *Iskola a batáron* hitelesítette.

Sokféle kultuszt ismer irodalmunk Petőfitől Adyn, József Attilán, Hamvas Bélán, Wass Alberten át Ottlikig, amelyek azonban alapvető ideológiai, esztétikai, életrajzi eltéréseket mutatnak. Kultikus szerzőkhöz a tárgyilagosság igényével közeledni meglehetősen férfias vállalkozás, mert a hívek – különösen azok legfélresikerültebb típusa: a rajongók –, mindig tettere készek mesterüket megvédendő az igazsággal szemben. Vannak szerzők, akiknél a kultusz elfedi a művet, ahogy Hamvasnál ezoterikus ködbe vész gyakran a lényeg (mármint az olvasó tudatában), míg teszem azt Wass Albertnél bizonyos hiányosságokat a hazafias érzület hivatott pótolni. Találunk továbbá kis kultikus közösségeket (Krúdy-, Pilinszky-hívők maroknyi csapatát) vagy jelentős olvasótábort (Márainál) különösebb kultusz nélkül. A kultusz nem az életművet hitelesíti, hanem a rajongók olvasatát terjeszti szelvében-hosszában, illetve ügybuzgalmukból fakadó, némileg egysíkú gondolataikat (valójában: elragadtatásukat) forgalmazza tisztelgő kötetektől folyóiratokon át internetes blogokig. A rajongó, a kultusz kiválasztottja, az igazság kizárólagos letéteményese, így hát fölösleges vitába szállni vele.

Az Ottlik-kultusz sosem terjedt el széles körben, mi több, a mű befogadástörténete iskolapélda értékű, jelezve a magyar kritikai élet határozott, időnként halálmegvető bátorságát, bigott értékellenességét. Tudjuk – magától az *Iskola* alkotójától –, regényét nem akárhik, nem akármilyen íróársak, irodalomtörténészek értették félre, azaz csupán töredékét fogták föl. A könyvet nemzedéktársai helyett, az őt követő író és kritikus generáció tette helyére, emelte Ottlikot időlegesen pajzsra. Kultikus elemek itt már megjelentek. Esterházy – sokak gyönyörűségére – lemásolta egyetlen lapra az *Iskolát*, megteremtődött a beavatottak nyelve, bennfentes kifejezések a tanszerládától a hiányjegyzékig, a szerecsendióig, Colalto K-val ejtendő nevéig, a Serpolette-rejtélytől a cögerig. Készült pastiche (merekv szalutálás a mester műve előtt), amelynek minőségéről meglehetősen nehéz nyilatkozni, miután ez a nem elhanyagolható tulajdonság nincs meg az irományban. A centenárium alkalmával pedig valaki az *Iskola* cselekményének helyszínén azzal az eredeti, páratlanul termékeny ötlettel állt elő, hogy diákok olvassák fel folyamatosan, fordítva a regényt. Talán figyelemfelkeltőbb lett volna, ha a Gyöngyös hídnál – ahol Ottlikék át szoktak masírozni

a húszas években – teszik meg ezt, hanyatt fekvé, víz alatt, bugyborékolva. (Kamerákban, vakufényben nem szenvednek hiányt, amennyiben rászánják magukat, annyi bizonyos.)

Ha röpké pillantást vetünk Ottlik három könyvére – a *Továbbélők*re, az *Iskola a batáron*ra és a *Budára* –, akkor azonnal szemünkbe ötlik azok kivételes viszonya. A *Továbbélők* tiszteségesen megírt, hagyományos regény. Némelyek szerint Márai, mások szerint Kosztolányi ízei, prózáirói fogásai találhatók meg benne. Valamivel jobb Balla Borisz Niczky növendék című munkájánál, amely ugyanabban az iskolában játszódik, ahol Ottlik könyve. Várkonyi Sándor úgy vélte, Balla Borisznak sikerült egyedül – a vallásos írók közül – szervesen beilleszteni életművébe a katolikus misztika *kegyelem-tanát*. (Várkonyi nem a *Niczky növendékről* beszél ugyan, de abban nyomokban hasonlóképpen találunk ilyen elemeket.) Ottlik *Iskolájáról* Rónay László készített *Kegyelemtan* címmel tanulmányt. Ennek nyomvonalán, szélesítve-mélyítve az eredeti gondolatmenetet, Szántó Gábor András haladt tovább (A regény mint „új s inkább újszövetségi műfaj”). Mindkettőjük munkájának alapképlete – a hallgatás előtti utolsó mondatig egyszerűsítve – a községi, úgynevezett Sgraffitós-házon olvasható: NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS SED MISERENTIS DEI MDCLXVIII. Az idézet Pál apostol Rómabeliekhez intézett leveléből származik. Károli Gáspár fordításában ekként hangzik: „Annak okáért tehát nem azé, a ki akarja, sem azé a ki fut, hanem a könyörülő Istené 1668.” Az *Iskola* (bevezetőjét követő) első részének címe: Non est volentis. Szegedi-Maszák Mihály ugyan óv mindnyájunkat a regény vallásos tendenciáinak túlértékelésétől, nem szeretné, ha bármiféle rejtett, klerikális mélyáram elsodorna bennünk az általa szabadalmaztatott interpretációtól („Nem vitás, hogy az *Iskola a batáron* értelmezését eltorzíthatja a vallásos mellékjelenségek túlzott kiemelése”), ám véleménye vitatható. Talán nem árt ez ügyben meghallgatni Ottlik Gézát. A következőket nyilatkozta egy – Jézusról feltejt – körkérdés kapcsán: „Ha pedig nincs benne a művemben mindez, anyám, az égbolt, Jézus, akkor semmi sincs benne. Nem néven nevezve kell jelen lenniük – a vers nem a csillagokról szól, nem Jézusról, nem a költő anyjáról –, hanem valóságosan. Ha Ő nem árad bele mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott művembe – ha másként nem, hát mint szomjúság, határtalan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra –, akkor nem is hoztunk létre semmit.” Tehát: amennyiben mindez nincs benne a művében, akkor *nem hozott létre semmit*. Ilyen végletes, ex cathedra kijelentéseket ritkán tett Ottlik, bár Medve szájába indulatos mondatokat adott a *Budában* hazáról, emberiségről Jóistenről. Mindenesetre érdemes itt elidőzni, a látható és láthatatlan mondanivalónál, az eleve elrendelésnél, illetve a kegyelemnél.

Ottlik Géza református volt, a Sgraffitós-házon olvasható bibliai idézet nyilván másként befolyásolta az *Iskola a batáron* szerkezetét, üdvtörténeti képletét, mint az említett, katolikus Balla Borisz munkáit. Lehetséges azonban, hogy a NON EST VOLENTIS-felirat a predesztináció tanánál többet rejtett magában az ő számára. Az író alkotás-lélektani felfogását, úgy tűnik, bizonyos fokig meghatározta az idézet. Nyilván nem rögtön, mikor először rápillantott, sokkal inkább az idő múltával, azaz töprengései eredményeként sajátos jelentéssel töltődött fel. Hornyik Miklósnak mondta el, miszerint az első megírása valaminek ösztönös, „isteni kegyelem, ihlet”, esetleg arkangyal súg ilyenkor az embernek. A *látható mondanivalót* – fejtegette – előre el lehet dönteni, ám, ami *igazán ér valamit* az írásműben, az sohasem tudatos szándék révén kerül bele, hanem a véletlennek köszönhetően, „szerencsével – kegyelemből, »Non est volentis«”. Ottliknál az esetleges (a véletlen) és a törvényszerű nem kizárói, hanem komponensei egymásnak. Az ellentéteket általában egységben látja,

míg a látszólag homogén egészben mindig észreveszi az ellentétet. A *láthatatlan* mondani-
valóról az említett Hornyik-interjúban esik bővebben szó, a kívülállónak – e sorok írójának
mindenképpen – az a benyomása, mintha ismét Szent Pál szavai derengnének föl a háttér-
ben, rejtett ars poeticaként. Az Újtestamentum szövegében alkotás-lélektani, esztétikai gon-
dokat tükrözött alig észrevehetően Ottlik. Úgy sejtem, műve időtállósága foglalkoztatja a lát-
ható és láthatatlan közlendő kapcsán. Szent Pált idézve: „Mivelhogy nem a láthatókra
nézünk, hanem a láthatatlanokra; mert a láthatók ideig valók, a láthatatlanok pedig örökké-
valók.” Új fordításban: Csak ne a láthatóra, hanem a láthatatlanra fordítsuk figyelmünket.
Mert a látható múlandó, a láthatatlan azonban örök.”

Visszatérve a három könyv kapcsolatához: a *Továbbélők* hagyományos, lineáris cselek-
ményvezetésű regény. Alig találunk benne önértelmező részeket, vagy a narrációt megszakí-
tó filozófiai betéteket. Néhol szó szerint, másutt tartalmilag számos mondatát megtaláljuk
majd a nagy regényben. Az *Iskola* szerkezete azonban elődjéhez képest meglehetősen kaci-
fántos, jöllehet egyensúlyban vannak az elbeszélő részek a gondolati, illetve önértelmező
intermezzókkal. Ottlik – köztudott – megduplázza az elbeszélők számát, igyekszik két nar-
ratívát érvényesíteni, azaz mindig relativizálja, illetve kiegészíti, máskor rombolja egyiket
a másikkal. Az arányok azonban nem bomlanak meg. Itt az író mindig a cselekményhez ren-
deli, alkalmanként a cselekménybe építi – szinte észrevehetetlenül – a gondolati tartalmakat
szabadságról, időről, hitről, kegyelemről, belső sérthetetlenségről, mindarról, amit a lét szó-
val jelölünk.

Az *Iskolát* követően megbomlanak a klasszikus és modern regénytörténet eredményeit
szintetizáló ottliki arányok. A Budában filozófiai, ontológiai problémák kerülnek előtérbe –
tudjuk: az írónak a létezés egészét leszámítva semmi mondanivalója nem volt –, a szerkesz-
tés, amennyiben befejezettek tekintjük a Lengyel Péter gondozta szöveget, hézagos,
mozaikos. A cselekmény elhanyagolható, a szerző vissza-visszatér az *Iskola* eseményeihez, ta-
nulságaihoz, folyamatosan újraértelmezi azokat. Ottlik kiegészít, átfogalmaz, új szempon-
tokat érvényesít, pontosít rögeszmésen, akár valamiféle irodalmi autista. A *Budából* eltűnnek
a metafizikai menedékek – az *Iskolából* ismert Trieszti Öböl, a szombathelyi országút fái –,
találunk ugyan egy szobát az emeleten, a hazatérés, otthonosság (transzcendens értelemben
vett) meghitt helyét, ám a Budára való visszakerülés maga a hihetetlen csoda, a minden meg-
van ontológiai tere, a főoltár, így nincs szükség kis mellékoltárookra, mint egy csicsás barokk
templomban. Ennek ellenére a londoni utazás és hasonló apró csodák beépülnek a könyv ar-
chitektúrájába. Ottlik a következtetlenségben a legkonzekvensebb.

Buda sohasem válik olyan kultikus helyé, mint a kőszegi Iskola. Gazdagabb történe-
ti, irodalmi hagyománya van, mint a határ menti kisvárosnak, bár az utóbbinak megle-
pően szerteágazók a kapcsolatai. (Ottlik mellett számos, a város irodalmi tablóján sze-
replő szerzőt tud felmutatni Gyöngyösi Istvántól, Faludi Ferencen, Rájnisi Józsefen,
Örley Istvánon, Füst Milánon, Kristóf Ágotán, Páskándi Gézánt Nemeskürty Istvánig,
a másodvonalbelieket nem említve.)

A H E L Y

1923. szeptember másodikán, vasárnap, a kőszegi vasútállomás előtt bérkocsiba szállt kis-
fiával egy – a vidéki városka mércéjével mérve – elegáns hölgy. Áthajtottak a Gyöngyös
patak hídján, talán rápillantottak a bal kézre eső Mária-szoborra, bár protestánsok lévén

nem biztos, hogy különösebb érdeklődést mutattak iránta, majd rákanyarodtak a város szívébe vivő Király utcára. A következő, nem túl feltűnő a kis villára, amelyet szabadkőműves jelképek díszítettek, feltehetőleg ugyanúgy nem tudtak figyelni, miként beljebb érve, a Fekete Szerecseny patikára sem – valaha a Zrínyiek és Nádasdyk innen szereztek be medicinákat –, mivel a fiákeres valószínűleg belefogott a városi legendák egyikébe. Eszerint Ferenc József ittjártakor... Igen, az uralkodót itteni látogatásakor nem várta fogata az állomáson, mire, kérem szépen, Ófelsége egyszerűen, minden felhajtás beült a konflisba, azon hajtatott szállásáig. Mit szólnak hozzá, kezét csókolom? Felszállt a kocsis mögé, tetszik tudni nagyságos asszonyom, csak úgy. Teketória nélkül, akár valami közönséges ember, mint egy utas. A király. Fiákeresek generáció mesélték a történeteket, tette büszkévé őket az eset.

Szeptember harmadikán, hétfőn aztán a kisfiú bevonult a Hunyadi Mátyás Magyar Királyi Reáliskolába. A hivatalos elnevezés jelzi – melyben nem szerepel a *katonai* jelző –: bujtatott, másként rejtett katonaiskoláról van szó. A trianoni döntést követően ugyanis a győztes hatalmak megsabták minden fegyveres testület, így az ilyen jellegű nevelőintézetek számát, az ezekben tanuló növendékek létszámát is. Az 1925–1926-os iskolai év értesítőjét a „Kőszegi Hunyadi Mátyás M. Kir. Reáliskolai Nevelőintézet” jelenteti meg – innen szintén hiányzik a katonaintézetre vonatkozó utalás –, ahol az évfolyam rangsorában Ottlik Gézá, 69 növendék közül, a 19. helyen találjuk. Az intézmény meghatározta azokat az értékeket, amelyeket el kellett sajátítani a végzős növendékeknek. Egyértelmű, vezényszószereűen pattogó utasítások lajstroma, akár az *Iskola a batáron* tömör, szikár tartalomjegyzékének mondatai. Íme, a követelmények: „A jó társaság szabályai. A sima modor. A formaságok és külsőségek lényege. Lármás viselkedés, hangos beszéd. A társaság mint az emberismeret, tapintat és önuralom iskolája. Szerénység a társas érintkezésben. Elismerés, kitüntetés, hiúság, becsvágy, őszinteség, siker, balsiker. Szeretet az Államfő és a haza iránt. Engedelmesség, hűség és állhatatosság. Istenfélelem. Felelősség. Közszellem és egyetértés. Fölé- és alárendeltségi viszony. Fegyelem és függelem. Parancsadás. Tiszteletadások. Önuralom.” Hogy mennyiben interiorizálódtak ezek az elvárások Ottlikban vagy osztálytársában, Örleyben, azt a regényből megtudhatjuk.

Az újonc Medve Gábor az első nap zűrzavarát követően, az Alpokalja vonulata fölött lenyugvó nap bágyadt sugarainál felidézi – visszafelé haladva – az útvonalat, amelyen érkezett. Menekülne, legalább gondolatban, de érzi, később megtapasztalja – az *Iskola* számos helye megerősít ebben majd szereplőt és olvasót –, nincs hova. Ottlik, ismeretes, szinte mániákusan ragaszkodott a tényekhez. Kőszeg neve csak egyszer szerepel a regényben, akkor sem önállóan, hanem, mintegy mellékesen, felsorolva a többi intézet között. („Colalto az utóbbi időben már unta a gyűjteményét kissé, pedig éppen most kezdett érdekessé válni, mióta teljesebb lett. Csoportosította a leleteit intézetek szerint: Sankt Pölten, Kismarton, Kőszeg, Bécsújhely, Sopron, Morva-Fehértemplom.”) Annak ellenére, hogy csak ebben a formában jelzi a helyszín nevét, leírásai útikalauzként szolgálhatnak a kisvárosban az Ottlik nyomát kutatók számára. Topográfiai pontosságúak, jóllehet, nem hibátlanok. Egyik kis szösszenetében azt írja: mindig pontosan fel kell venni a tényállást. Kőszegre, illetőleg az Iskolába érkezésének útvonalát Medve – felvéve a tényállást – ekként idézi vissza az intézet internátusi szárnyának ablakából: „Elindultak kifelé a hosszú főállén, a százéves fák emeletmagas sátra alatt, vissza az úton, amerre reggel befelé jött az anyjával; keresztül a park ölén, ki a főkapun, át a patak kis hídján meg a másikon, a felduzzasztott malomág kőhídján s a sikátorszerű utcácskán vissza a kisvárosba, végig a főutcán, elhagyva a várfal maradványait, a templo-

mot, a bencés gimnáziumot meg a kis tér sarkán az Arany Strucc Szállodát, ahol az előző éjszakát töltötték, ki az állomásra. De még nem volt este, csak leszállt a nap a hegyek mögé. M. nézte az eget, és látta is, amit néz. Közel kilencszázszor fog még így leszállni a nap az Alpok nyúlványai mögé, de ő soha többé vagy legalábbis rettenetesen sokáig nem fogja látni, amit néz.”

Aki ma nyomába szegődik Ottliknak – Medvének –, elindul az egykori Iskola főépületétől a vasútállomásig, az egyetlen apró tévedést leszámítva, ezekkel az épületekkel, utcákkal találkozik. Ottlikot egy esetben hagyja cserben memóriája, mégpedig a Bencés gimnáziumot illetően, ami valójában a Széchenyi István Polgári Fiúiskola nevet viselte (ma: könyvtár). Hasonlóképpen emlékezetére hagyatkozva írja le, ezért véti el másutt a tábornokné házát, ahová Medvét időnként kiviszi némi édességre anyja barátnője. Első alkalommal a *Továbbélők* lapjain bukkan fel a nyugdíjas tábornok hórihorgas felesége, akinek családja évszázadok óta a kisvárosban lakik. Szebek Miklós (az Iskola Medve Gáborja) itt száll meg anyjával, mielőtt bevonulna másnap, hétfőn, a cőgerájba. A tábornokné később meglátgatja, almát és süteményt kap tőle. Medve Both Benedeknek, az iskola egyik helyén, „a tábornokné öreg házáról kezdett mesélni, ahol előző nap járt. Ismertem a házat én is; borzasztó régen egyszer voltam ott uzsonnán. Az utca másik oldalán a várárok futott, enyhén kanyarodva. A hórihorgas, cvikkeres néni családja emberöltők és évszázadok óta ebben a kisvárosban élt; a házuknak nagy, ügyefogyott, meredek teteje volt, széles, boltozott kapuja oldalt nyílt, s mellette két ablak, az emeleten pedig négy ablak nézett a fákkal benőtt egykori vizesárokra. Belül azonban nagy kert kezdődött, és az épület befelé nyúlt, s tágnak, bonyodalmasnak látszott.” Később Kőszeg ostromával összefüggésben említi: „a tengernyi törökből nekünk már semmi sem maradt, egyetlen csontocska se, csupán egy állítólagos ágyúgolyójuk a tábornokné házában kapuboltozatában”. A házat nem könnyű azonosítani, még akkor sem, ha naponta látja valaki a számba jöhető két épületet – egyik a szomszédom, a másik öt háznyira van lakásunktól –, mivel nem felelnek meg tökéletesen az ottliki kritériumoknak. Nem építették át őket, az ablakok száma azonban nem stimmel. Ágyúgolyó pedig az elővár falában található, az említett helyen nincs. Ennek ellenére, szinte bizonyos: arról az épületről van szó, amelynek kapuja fölött az 1815-ös évszám szerepel.

Mindez azért érdekes, mert Ottlik alkotói módszeréhez, miként említettem, hozzátartozott a precíz, aprólékos tényfeltárás, a valóság hiánytalan visszaadása, legyen szó házról, hangulatról, érzésről, netán valamelyik regény – teszem azt a *Serpolette* – szerzőjéről. Ennek nevét ötven éven át kereste. Nem találta meg, mivel franciának vélve, rossz helyen kutatott. Végül Réz Páltól tudta meg: a *Serpolette*-et Bíró Lajos írta, főszereplője pedig egy hajó. Ottlik elsápadt a hír hallatán, majd különösebb átmenet nélkül az irodalomtörténészre támadt, hibáztatta, mert a *Buda* fontos része volt, hogy a szerző nem tudja, ki a regény írója. Mindent tönkretett Réz szerinte ezzel a közléssel. A *Buda*ban azonban áthidalta a problémát, mondván, talán valamelyik másik regényről lehetett szó – Medve ennek nyomát keresi kitarotán –, megmentve az alkotás-lélektani aurát. Ottlik számára a tények pontos rögzítése etikai parancs, irodalmi kategorikus imperatívusz lehetett, ámde, mint az eddigiekből kiderült, nem mindig hozta az általa várt objektív eredményt.

Kőszeg mellett Buda a másik kultikus hely, az *Iskola* folytatásának helyszíne. Buda nevét ellentétben Kőszegével sokszor (több mint ötvenszer) leírja az azonos című műben. Buda nem pusztán földrajzi helyet jelöl, hanem a szokásos, ottliki benyomáshalmaz egészét. Természetesen itt szintén készül a tényeket rögzítő szűkszavú, jóllehet évezredek átívelő jegy-

zőkönyv, miszerint „Buda a magyar fővárosnak a Duna folyam jobb partján fekvő része. Ősi település. Már a bronzkorban város volt. Túlélte sorra a lakóit, keltákat, rómaiakat, hunokat, gótokat, longobárdokat, avarokat, valószínűleg túl fog élni bennünket, magyarokat is, és mindig fiatal maradt, mert folyton lerombolták. Első kerület: Vár, Krisztinaváros, Tabán. Második kerület: Víziváros, Országút. A hűvösvölgyi katonai főreál a Törökvész dűlön volt, a második kerület dombjai között húzódó Ördögárok mellett.” Ennél azonban mérhetetlenül fontosabb „az érzés, amiben benne van Buda és az eddigi életem, egyvalami, egyetlen dolog: olyasféle, mint egy egyszínű kobaltkékség vagy ólomszürkeség, vagy egy cselló egyik húrján meghúzott egyetlen cisz-hang. Ha ebből nem tudsz nagy festményt csinálni vagy zenekari szimfóniát, hát az álmod szívességéből felbontotta neked látványra, összetevőkre, empirikus adatokra, részben megfesthető mozzanatokra is. Szomorúság és vágy, meg kell halni, nincs elég idő a város szépségére, a botrányosan sok kihagyhatatlan beletartozó mindenféle miatt, és – ezt is ügyesen mutatta – nem is Buda, még Pestből se, ami neked szép lenne, se ahol sokkal otthonosabban járnál (mint mondjuk a Kecskeméti utca), mégis ismerős persze, de ismeretlen is, emlék is, vágy is, térkép, nyitottság, várakozások és nyugalom, a késő délutáni óra érettsége.”

Ennyi mindenesre kifejezhető a *Buda* címszóval ellátott benyomáshalmazból. Kőszeg és Buda között akadnak meghatározó különbségek. A *Budából* – a regényből – hiányoznak azok a lelki menedékek, az elviselhetetlenbe váratlanul beáramló transzcendens csodák, amelyek az *Iskolában* a lét szélsőséges helyzeteinek túléléséhez elengedhetetlenek. Ilyen (a már említett) Medve képzeletében felderengő Trieszti Öböl képe, ahonnan súlyos parancsot hoz a lovas futár (ami így hangzik: élj!), vagy a szombathelyi országút fái és fényei, netán egy-egy havazás kegyelme. A *Budában* a csodák köznapibbak (mint Ottlik az angliai utazása), máskor ünnepebbek (miként 1956 forradalma), de mindenkor reálisabbak az *Iskola* transzcendensbe futó helyzeteinél.

A transzcendenst azonban hiba volna összetéveszteni a metafizikaival. A transzcendens szó Ottlik munkáira az eredeti – átlép – értelemben érvényes. Az *Iskolára* egészében, a *Budára* részben. Az *Iskola* tere, szemben a *Buda* tágasságával, meglehetősen szűk. (Milyen szűk azonban Beckett néhány deszkája – színpada –, ahol a *Godot* játszódik, ami azonban nem akadályozza a legnagyobb, alapvető emberi problémák felszínre hozását.) Az *Iskola* tere a szűkösség ellenére többdimenziós: a köznapitapasztalat, a belső szabadság megteremtésének helye együtt van jelen azzal a különös tapasztalattal, melyet nevezhetünk transzcendensnek, mikor Medve Gábor a valóság szorításából átlép a csodák, a kegyelem világába. A metafizika szó időnként elhangzik az íróval kapcsolatban, jóllehet sem az eredeti arisztotelészi értelemben, sem átvitt vallásos jelentésben nem érvényes rá.

Ottlik metafizikáról nem, de egy metanyelv szükségességéről beszél a *Hajónaplóban*: erre szerinte égető szüksége volna az irodalomnak. Úgy tűnik, mintha elfelejtette volna, hogy mindezt már részlegesen megvalósította, mégpedig mindenféle bántó, kongóan üres absztrakció nélkül: a *Hajónapló* semmit- vagy alig-alig valamit mondó dán fikciójával szemben az *Iskolában*, majd a *Budában* magyarul.

NYELV ÉS METANYEV

Ottlik, jó néhány irodalmárhoz hasonlóan, szembetalálta magát a magyar nyelv, a világ verbális kifejezhetőségének szűkösségével. A gond nem új keletű, nem modernista dilemmáról

van szó: sokan fönnakadtak már a finnugor hálón. Zrínyi Miklós például azt mondja a *Szigeti veszedelem* előszavában, hogy kénytelen volt török, horvát, deák „szókat” keverni verseibe. Nem pusztán azért, mivel szebbnek, találóbbnak érzi őket alkalmanként egy-egy magyar kifejezésnél, hanem azért, mert „oly szegény az magyar nyelv!”.

A probléma mélyebben fekvő tárnáiba azután a romantika világított be. A romantika irodalmára, akárcsak olvasója, elvágódott a „sehol sincs”-be, délszigetekre, időtlen idillekbe, ahol a jó egyén megszabadulhat a rossz társadalom nyomasztó jelenlététől. Boldogan él, míg az irányzat meg nem hal, fel nem váltja a realizmus, illetve a naturalizmus. A romantika egyrészt vadregényes, érintetlen földi vidékeken, másrészt utópikus, aranyködben derengő lelki tartományokban igyekezett felkutatni az elveszettnek hitt paradicsom nyomait. Nem érte be kevesebbel a végtelennél, amelynek kifejezéséhez néha megtalálta a szabatos szavakat, máskor pedig megteremtette azt a sejtelmes légkört, amibe a mű befogadója került: jelsül a határtalant, a köznapin túli felfoghatatlan, ám jelenlevő misztériumot. Ez a tendencia Ottliknál némileg megváltozva ugyan, de határozottan jelen van, különösen az *Iskola* „csodáiban”, mikor az elviselhetetlen pillanat hirtelen transzcendens végtelenné, lelki menedékké tágu. A romantika az evilági siralomvölgyből a „valódi” létbe, azaz annak nyelvi megvalósított, irodalmi illúziójába menekíti a nagyérdemű arra érdemes tagjait; míg Ottlik mentesvárait építette: Isten kegyelméből és szavakból. Mindez, mindennek lényege átélhető, jóllehet definiálhatatlan maradt máig. Mikor Vörösmarty azt írja: nem érez az, aki érez szavakkal mondhatót, értelmezhetjük kijelentését nyelvkritikaként, de könnyen lehet, mindössze arról van szó – ebben a vers szövege megerősíthet bennünk –, hogy a költő (ismét) megtalálta az igazit, akihez képest az előző szerelemek, az előző szerelmes versek megfakultak, érvényüket veszítették. Ottlik saját módszerét nem akarta, azt hiszem, nem is tudta meghatározni. Kitűnő írása *A regényről*, kissé nehézkes „R”-jével és „R_r”-jeivel, vagy szóbeli nyilatkozatai mindig mindent megkérdőjeleztek. Ellentmondásos nézetei a nyelv használhatóságáról – a szemantikai zártság, illetve pontosság önmagával szemben támasztott követelménye, majd ennek elmosása, lírai feloldása – remekműveket hozott létre, noha a hozzájuk fűzött elméletek nem minden ízükben érvényesek. Ne bánjuk: regényíró volt, nem esztéta. A modernista nyelvelmélet nem érintette meg olyan mértékben, hogy a semmitmondást ünnepelje – pláne gyakorolja –, posztmodern lendülettel a mű helyett a kudarcot írja meg. (Ha nem sikerül a mű – ajánlotta egy posztmodern szerző –, akkor meg kell írni a kudarcot. Ugyan miért kéne? Ehhez képest Ottlik hallgatása valóban a megtestesült minőség.)

Szegedi-Maszák Mihály veti fel az íróval kapcsolatban a nyelvkritikai – a dadaizmus-sal rokon nyelvromboló – szándékot, amelyet aztán azzal a mára kissé megkopott ottlikói közhellyel igyekszik igazolni, miszerint amennyiben a nyelv már képtelen rá, az „elnémulás még mindig tud mondani valamit, a szavak nem: csak szétmaszatozni tudnák, azt is, ami megvan”. Az elnémulás döbbenete, az „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” deprimáló tétele meghatározóvá vált Heideggertől Wittgensteinig a XX. század gondolkodásában. Ottlik viszont nem erről beszél, hanem az írás utolsó lépéseiről, a lehetőségek ad absurdumig viteléről, majd a kártyavár (a textus) összeomlásáról; a nagytárról, amikor – számítógépes kifejezést használva – pixelessé válik, apró pontokra esik szét a kép; azaz nála atomjaira bomlik az előbb még összefüggő szöveg. Arról az ingoványos alkotói szakaszról van szó, ahonnan nem lehet továbbjutni szavakkal, nem lehet mikro-analízissel objektíválni az élményt, eseményt, bármiféle jelenséget. A pontosítást az író rögeszmésen művelte: a végletekg fesztette lehetőségeit, majd mikor úgy érezte,

nincs tovább, hirtelen relativizálta mindazt, amit addig létrehozott, azután tényleg elhallgatott. A valóság és szavak konvergenciája eleve kudarcra ítéltetett az ottliki felfogásban, mivel a valóság megismerhetetlen, amennyiben mégis megismerhető, annyiban viszont kifejezhetetlen. Többnyire marad az érzés, amely előbb biztosan van, azután bizonytalanná válik, akár a kvantummechanika alapképlete szerint a stabilnak hitt világ.

Ottlik általában a nyelv pontatlanságáról, használhatatlanságáról beszél, bár bizonyos pusztító, valójában önpusztító gesztusok nem álltak távol tőle. Tudjuk: meg akarta semmisíteni az *Iskola* elkészült lapjait, szerencsére felesége kimentette a gépiratot a szemétkosárból. A dadaista infantilizmus ezzel szemben, amely közelebbről nézve az alkotó (öntudatlan) ítélete önmaga fölött, nem volt jellemző rá. Ifjúkorában álgörög kifejezéseket gyártott ugyan, tágítandó nyelvi horizontját, időnként, ha elfutotta a méreg, matematikai képleteket iktatott szövegébe a szavak közé – mintegy jelezve: íme, van egzakt nyelv, amiben tévedett, mivel a számok a valóságban (a természetben) nem léteznek, mindössze jelölnek valamit, aminek (a jelöltnek) fölfogása, megismerhetősége szintén kétséges –, ám bizonyos realista követelményeket sosem adott fel.

Ottlik valódi gondját a valóság és nyelv (bármilyen nyelv a beszédőtől a matematikáig) találkozási pontján kell keresnünk. Paul Ricoeur a lényegre tapint, mikor azt kérdezi, lehet-e modellálni az átélt élményt maradéktalanul, azaz megoldható-e a probléma ismeretelméleti károsodás nélkül, anélkül, hogy elszegényítené a pszichikum értelmezését a *modellálás*? Közismert: Ottlik negatív episztemológiai álláspontra helyezkedett a problémával szemben: a valóságról nincs, csupán a valóságról alkotott modellekről van tudásunk, mindössze ezekről gondolkodhatunk. A modell nyelvi kifejezhetősége, a nyelv által feltárt világ viszont eleve fragmentális. Egyrészt a kommunikációs közeg hiányosságai, másrészt a megfigyelő szubjektivitása miatt. Rövidre fogva: a valóságról alkotott képünket a közvetítő közeg, az emberi megismerő apparátus – a tudattól a nyelvig – eleve torzítja. Ottlik azt állítja a modern fizika nyomán, hogy egy dolog nincs, csak kettő, jelenség kizárólag megfigyelővel együtt létezik. Heidegger „ittléte” szintén ezt jelenti, jöllehet a tények, igazat adva Searlenek, a nyelvtől függetlenül léteznek, noha egy-egy *tény azonosításának* lingvisztikai és fogalmi természete miatt magának az azonosított ténynek szintén lingvisztikus természetűnek kell lennie. Ezzel a kör bezárul.

Ottlik a *Hajónaplóban* – némi posztmodern hátszéllel – azt mondja: a nyelvet el kell törölni rövidesen, majd megalkotni a fenomének felfogására a megfelelő metanyelvet. Nos, metanyelv nem volt, nincs, valószínűleg nem is lesz soha. Sem abban az értelemben, miszerint a metafizika jelenségeit kifejezi, sem valamiféle minden létező nyelv fölött álló, egyetemes (meta)nyelvként. A kimondhatatlan kimondásának, azaz a metanyelv megteremtésének lehetősége a XX. század legjobb elméit foglalkoztatta. Itt már nem a finnugor nyelv, hanem a szemantika sűrűszövésű hálójába gabalyodtak a túlterhelt agyak. Szándékuk ellenben nem változott: amint a romantikában a végtelenbe futó vágyat valamiféle metanyelvnek kellett volna célba juttatni, egyúttal létét igazolni, hasonlóképpen egy metanyelv feladata lett volna a mondhatatlan kimondása. A mondhatatlan kimondása azonban nem sikerült, legfőlegbb annak megvilágítása, láthatóvá tétele, megmutatkozásának elősegítése.

Minden olyan jelenség, amelyet a filozófia, a vallás, illetve az irodalom a metafizika körébe utal, tulajdonképpen megoldhatatlan, mivel a megnevez(het)etlen kozmosza feltérképezhetetlen, legfőlegbb hiányaival jelenlevő a nyelvi univerzumban, amint a fekete lyukak a világmindenségben. Wittgenstein azt állítja: a kimondhatatlan kétségkívül létezik. „Ez meg-

mutatkozik, ez a misztikum.” A misztikum azonban, akárcsak a metanyelv: fából vaskarika, mert a metajelenségekre (ha hitelt adunk létezésüknek) mindössze a rendelkezésre álló nyelv eszközeivel utalhatunk. Summázva: ha nincs metanyelv, nincsenek *közölhető* metafizikai jelenségek sem, miután ezek nem lépik át a nyelvi küszöböt, annak a kommunikatív szférának a határát, ahol életre kelhetnének, objektív bizonyossággá válhatnának. Wittgenstein nem véletlenül beszél megmutatkozásról, hiszen tisztában van vele: a metafizikai kijelentések valójában – a természettudomány kritériumait alapul véve – nem tartalmaznak jelentést. A filozófus hívei szívesen szajkózzák, hogy a világból csak annyit pillantunk meg, amennyit nyelvünk megenged nekünk, jóllehet amennyiben a létező valóság a teljesség, akkor minden más, nyelvileg megteremthető realitás – amely nem fedí, nem tárja föl tökéletesen a totalitást – részleges, azaz tulajdonképpen teremtője szubjektumához van kötve. Magyarán: különféle valóságok egymás mellé, netán egymás alárendelésével van dolgunk. A realizmus (természetesen nem a stílusirányzatra, hanem ismeretelméleti követelmények megvalósulására gondolok) a mítoszokon, a vallásokon át a tudományos világképekig történelmileg meghatározott: leíró és okkereső valóság. A tao, a Biblia, a Magasztos szózata, Shakespeare, Goethe, Kafka, Hamvas, Ottlik, Heisenberg, Hawking, bárki a maga teremtette elméleti valóság határain belül érvényes.

Ottlik Géza többnyire a szavakkal közvetített, de szavakon túli atmoszférába, a légkörbe, a zeneiségbe, az egyértelműen közölhetetlen, ám felfogható, noha feltörhetetlen kódban, az általa gyakran érzésnek nevezett fiziológiai állapotban fedezi fel a kimondhatatlant. Jékely és Dsida költészetéről vagy Kosztolányi prózájáról beszélve a valóság elemeinek intuitív kiválasztásáról, érzékletes csoportosításáról, ezek hatásáról értekezik, melyeknek végső lényege a megfoghatatlan zeneiség, ahol „az idő és a tér objektivitása szervesen vegyül össze az érzések szubjektivitásával, amelyet magam sem tudok jobb szóval röviden kifejezni, „mint: »atmoszféra«. Légkör, levegő.” Máskor Rilkéhez fordul segítségért: „Nem ismerjük az érzés / kontúrját, csak mi kintről alakítja” – idézi kitüntetett szerzőjét. Dickenssel kapcsolatban szintén az atmoszféra fontosságáról beszél, neki sikerült „néven nem nevezhető, semmi más módon nem közölhető, átadható létérzését – a »derengő fényt, áttetsző burkot, amely körülölel bennünket« – teljes intenzitásában létrehívni”. Kisvárosi gyerekkora – mondja – ennek a „levegője (aromája? alapérzése? vagy legyen hát: sugárzása) – sokkal mélyebben és egy fokkal valóságosabban marad meg az olvasóban, mint a másokról szóló történet mesterien elbeszélte drámai, tragikus, komikus eseményei”. Olyasmi kerül az olvasmányba, aminek semmi köze a regény megszokott anyagához, viszont „tetten érhető benne a regény igazi anyaga”.

Kosztolányi prózája – szerinte – szintén alapérzése a létnek: a létezésnek a sűrűsége, dinamikája, hevesége, eksztázisa, a pusztaság világa szépsége és nagyszabású volta. Írásainak indítóoka a boldogság, míg vele ellentétben, teszem hozzá, Ottliknál a sebzettség. A boldog kisgyermekkor követően az Iskolában átéltek, a száműzetés az idilli létből, majd annak felfedezése, hogy mégis minden megvan. Megvan Buda, ahová visszakerül a számkivetettségéből.

A láthatatlan, a hagyományos realista értelemben láthatatlan vidékeket azonban – minden hiányossága ellenére – a létező nyelvvél kénytelen megközelíteni, míg a modernizmus a létező világ feltárásához igyekezett életre hívni a nem létező metanyelvet. Ottlik a metanyelv-hiányát ifjúkorától haláláig érzi. Egy-egy probléma monomániás újragondolási kísérlete, a *Buda* tökéletesen befejezett, máskor érezhetően félbehagyott moduljai mögött alkal-

manként tapintható ingerültség sejteti ezt. Közben körbejár valamit (például *Hajónaplóban*), ki tudja milyen indíttatásból, ami talán a nem létező metanyelvhez lehetne hasonló. A valóságos, természetes nyelv művi, mi tagadás, ellenszenves, fiktív változatát teremti meg ekkor. Az általa kreált „Szei” és „Hé” „metakifejezés” segítségével mutatja be a nyelvi hiányokat. A „Hé”-hez 11 értelmezési lehetőséget rendel, mintha matematikai hatványkitevőkkel próbálna mennyiségeket, minőségeket jelezni. A nyelvi semmit absztrahálja valamivé. Mindez azért visszatetsző, mert Ottlik, mintha a kialakuló, őt – jogosan – jelentős irodalmi tényezővé tevő posztmodern kánon kívánalmainak próbálna eleget tenni, holott mindennek lényegét megtaláljuk az *Iskolában* ugyanúgy, ahogy utolsó könyvében, mégpedig zavaró, légüres térben zajló okoskodás nélkül. „Kincstári” az – írja a *Budában* –, „ami az állam tulajdona: felszerelés, épület, berendezés, egyenruha. Mivel ez mind gyatra minőséget képviselt, mi röviden „kincstári”-nak neveztünk mindenfélét, ami silánynak bizonyult. „Kincstári: kötelességtudó, fegyelmezett és fegyelmet tartó, kapcáskodó, túlbuzgó, példás mintakatoná, mást se tud.”

Ottlik a *Hajónaplóban* hosszan elmélkedik a nyelv és a valóság kapcsolatáról – véleményem szerint erőltetett és monoton módon –, itt szögezi le, hogy bizonyos dolgok hibátlan elmondásához egy metanyelvre volna szükség. A metanyelv problémája azonban, amennyiben következetesen végiggondoljuk: álprobléma. Hímzés minta a semmin. Kevésbé megengedően fogalmazva: az alkotó ítélete ön maga fölött. A kérdés tulajdonképpen alkotás-lélektani gondot rejt magában. Emlékezetem szerint Weöres Sándort nem gyötörte különösebben semmiféle metanyelv hiánya, inkább a magyar nyelv kifakulása fölött bánkódott, a régi eszközök, szerszámok életből való eltűnésén, amelyeknek hiányát a nyelv megsínyli. Nehéz korszakhatárt húzni, de Krúdy, Kosztolányi, Márai, József Attila óta, mintha tovább szegényedett volna a magyar nyelv. Olyan kitűnő szerzőket, mint Szentkuthy, Hamvas, Határ Győző a nyelvi gazdaság mellett bizonyos szertelenség jellemez. (A *Patmoszt* író Hamvas Bélát azonban kiemelném, utolsó esszéköteteteiben a meghitt líraiság utolérhetetlenül keveredik az igényes gondolatisággal.) A közelmúltból Nagy Lászlót, Sütő Andrást, Csoóri Sándort, Kányádi Sándort említeném, olyanokként, akiknél a nyelvhasználat átlépte a posztmodern kánon, vagyis nem pusztán elmélkedtek a nyelv használhatóságáról és hiányairól, a kifejezhetőség és kifejezhetetlenség gondjáról, hanem megteremtették a maguk félreismerhetetlen, magas szintű nyelvét, a valóság megközelítésének általuk képviselt, összetéveszthetetlen aspektusát.

Ottlik egyik dilemmája saját alkotói programjából fakadt. Egyrészt egzakt, szemantikailag zárt, matematikai pontosságú nyelvre, a számokhoz hasonló szabatos, egyértelmű szavakra volt szüksége, másrészt szeretett volna behatolni a költészet territóriumába. Utóbbi, a költészet azonban éppen a nyelvjáték lehetőségeivel él ösztönösen – élt már jóval Wittgenstein előtt –, kihasználva azt, hogy egy szó elvont jelentése definiálható ugyan, ám valódi értelmét a szövegben kapja meg, ami nem mindig azonos a szótári meghatározással. Azt hiszem, Ottlikot ezen a ponton kezdte kerülni a gutaütés.

Kiterjesztve Heidegger kijelentését, miszerint a költészet alapítás (a szó által és a szóban) a próza területére, feltehetjük a filozófussal együtt a kérdést: tulajdonképpen mi alapítatik így? Az, ami marad, hangzik a heideggeri felelet, mert a maradandót kell fel- és megállítani a szétszaggató idő sodrásával szemben, az egyszerűt kell kiküzdni a zűrzavarból, mértéket állítani a mértéktelen elé. Ottliknál ez a boldogság, valamint az erkölcsi rend. Az *Iskola* zűrzavarral, őskáossal indul: „kezdődött életünk igazi zűrzavara. Ha eddig nem értettem egyet-

mást, hát most aztán olyan sűrű köd szállt le – igaza van Medvének –, hogy ettől fogva minden összezavarodott; s napokba, hetekbe telt, amíg annyira tájékozódni tudtam, hogy megtaláljam a saját orromat. De az már nem az én orrom volt. Én sem voltam már önmagam.” Ottlik az alapélményt a *Budában* tovább pontosítja, tömöríti, helyesebben növeli a káoszt: „Zűrzavar, és ez is esik szét.” Megismétlem: ennek ellenére, vagy éppen ezért, mindkét könyv a boldogság és a rend szavaival fejeződik be. Az *Iskola* szinte hibátlan kantianus módon: fölöttük a csillagos ég, és bennük az erkölcsi jó törvénye: „egy pillanatra világossá vált a talaj alaprétegződése, amin éltem: a kimondhatatlan érzés, hogy mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van”. A *Budában* visszakanyarodik a boldogság szavakba nehezen, inkább látványba foglalható érzéséhez – a *Hajnali részegség* alapélményéhez, ahonnan a *Hajnali bázterők* inspirációja fakadt –, az érthetetlen boldogsághoz, ami elfogja: „Nem emlék, hanem érzés – érzés a jelen pillanatban.” „A pék persze hogy süttött, a kávéházat takarították, szemközt innét látható volt egyrészt a páros oldalon a tejszernak, másrészt a keleti ég alján a pirkadat. Kelt fel a nap. Ezt még megvártam, de hogy végül is miért éreztem boldogságot: emiatt másnap éjjel felébresztettem a szomszéd szobában alvó Belloni barátomat: »Gyere, lemegyünk, Gyula! Megnézzük, hogy hasad a hajnal.«”

A boldogság, a lét tágassága, a pillanat végtelenbe futó extázisa nem véletlenül fordul elő könyvei befejezésénél. Ezek a mondatok tökéletesen érvényesek az *Iskolára* és a *Budára*. (Nyilvánvalóan minden jelentős irodalmi alkotásra.) A szó, pontosabban a nyelv azonban a XX. században legalább annyira gátja, mint segítője az alkotói szándék megvalósulásának. A nyelv nem áttetsző közeg többé, amelyen keresztül megpillantjuk a valóságot – mondja Molnár Tamás –, hanem öntörvényű eszköz, amely formálja (megalkotja) azt, amiről azt gondoljuk, az a valóság. A nyelv szerkezete nem a valóság reprodukálásának eszköze, sokkal inkább a gondolatok alakítója, „program és vezérfonal”.

Ottlik textusainak láthatatlan tőkesúlya azonban különös módon, a mélyből biztosítja az egyensúlyt, felszínen tarja, kijelöli a szövegirányt (az *Iskolában*), vagy önmagához tér vissza: saját probléma-tengelye körül forog, netán képpé merevedik (alkalmanként a *Budában*). Máskor megteremti a csönd auráját: azt, amivel az író kezdődik, Ottlikkal szólva: „A hallgatással.” Némi melankóliával: negligálva az eddigieket, a hallgatás mítoszát, a csönd nem létező metafizikáját.

A MAGYAROK VÉRE

Ottlik ősei az Árpádok alatt szereztek nemességet, jártak a Szentföldön II. Andrással, végigküzdötték szabadságharcainkat. Sorsuk – magától értetődően – összefonódott a magyar történelemmel. Az író egyik ükapja harcolt osztrák oldalon a törökök ellen, majd harcolt török oldalon az osztrákok ellen. Ezt azért említem – mondja Hornyik Miklósnak –, mert életútja az egész magyar történelemre jellemző: *mindkét* oldalon egy hazáért harcolt. (Ottlikot az ötvenes években nemesi származása „menti” meg attól, hogy kulákként internálják: Vas István felháborodottan rohan be az illetékes elvtárshoz, kérdevén, miként kerülhetett kuláklistánra a hajdani zászlósúr utódja?)

A *Próza* keretelbeszélésében – a [Czakó halála az új nemzedékben], illetve az Epilógusban –, az *Iskola* folytatásának szánt két rövid fejezetben, a regény ismert szereplőjéről, Czakó Pálról esik szó, aki a második világháború vége „felé egyszer sündisznóállásba ment át az ütegevel, már magyar földön, és keletre-nyugatra mindkét szembenálló hadviselő fél ellen,

tartani tudta tizenegy napon át. Megúszták élve.” Alkalmanként a magántörténelem frivol, bár korántsem veszélytelen fintora hozza elő a kérdést: Buda ostroma alatt a szobám lapos bádogtetejéről naponta le kellett hányni a havat – írja Ottlik. – Ezen rengeteg marhaskodás folyt, mert észrevették lentről, „hogy én egyedül a tetőn, amikor ráeszméltem, hogy golyók fűtyülnek finoman a fülem körül, keletről német, nyugatról orosz lövedékek, szigorúan megfenyegettem lapátommal mindkét hadviselő felet: »Ne lőj, vad marha! Tè se, másik barom!«”

Ottlik történelemszemléletét, ha van ilyen, döntően befolyásolta a magyarság különleges sorsa, a középkor óta tartó „két pogány közt egy hazáért” feladatvállalása. Felfogása azonban alapvetően módosult az idők folyamán. Az *Iskolában* még viszonylag egyszerű a képlet, a haza fogalma, a hazához való viszony nem azonos a történelem tényeivel, a tankönyvekben, szakmunkákban olvashatókkal, dagályos beszédekben elhangzókkal, amint a haza sem azonos az éppen fennálló politikai berendezkedéssel. Ottlik határozottan elválasztotta a pillanatnyi ideológiai kurzusokat a haza időtálló eszméjétől. Esztétikai érzékét ugyanúgy zavarta a nyilasuralom, akárcsak a kommunisták totális diktatúrája. (Ezeket a *Budában* síkoknak nevezi, megkülönböztetve azokat a sérthetetlen lényegtől, amelybe ekkor a haza már nem tartozik bele.) Az *Iskolában* viszont a haza még fölötte áll a köznapoknak, inkább idea, etikai követelmény, belső ügy, személyre szabott parancs, mintsem valóságos hely: *az ember nem árulja el a hazáját; még ha rohadt is a hazája; ezt csinálja más; piszok munka; ember nem csinálja* – hangzik a dolog veleje. Megismétlem: rohadt az adott rendszer, amely csupán rövid, történelmi adott szakasza az időben folyamatosan létező hazának.

A *Hajónapló* „dán” novellájában érdekes sorokat találunk arról, amiről ritkán beszélt, a hazaszeretetről. Annak az országnak a lakosa, amelyiknek történelme századok óta vereségek, leverte felkelések, vérbefojtott forradalmak, megszállások sorozatából áll, az eseményekhez lábjegyzetként csatolva a mindenkor kivégzendők listáját, szüksége van a győzelem lehetőségére, a megvalósulás bármilyen formájában. Az elbeszélés kapitánya azon kapja magát, hogy *esztelenül* szurkol atléta honfitársa döntőbe jutásáért. Ennek kollektív, mélylélektani indítékait, azt hiszem, a litvánokhoz, lengyelekhez, magyarokhoz hasonló sorsú népek képesek csupán megérteni. Az írás kapitánya egyébiránt hazafiatlan és sovinizta ember. Habermas értekezik visszatérően az elvétett identitásról, amelynek ellenpéldája lehet Ottlik két szembeállított fogalma. A sovinizmus ugyanis nem egyszer oppozíció, a nemzeti érzés elnyomására adott, alkalmanként kiprovokált válasz.

A *Budában* parázs vita kerekedik arról, hogy a lengyel vagy a magyar himnusz szomorúbb-e, valamint hazaszeretetről (lehet-e vezényszóra szeretni a hazát), a Magyar credónak (Magyar Hiszekegynek) nevezett versecskéről. A polémia lényegében a minőségi magyarság körül folyik. Az egyik pólust Pap-Váryné Sziklay Szeréna neve fémjelzi, a másikat Ady Endre. Előbbi gennyes, vallhatatlan („a máskülönben szerény, jóra való, tisztességes, Magyar credónak nevezett versecskével is baj van. Vigyázat, gennyes. »Gennyes« nem a tüszős mandulagyulladás volt, hanem – jó ideig divatszó nálunk – olyan szándék, terv, gondolkozásmód, jellem, cselekedet, ami becsületesnek, kifogástalannak, teljesen rendben levőnek látszik, és valami még sincs rendben vele”); míg Ady szívbe markoló magyar sors- és Isten-költeményeket írt.

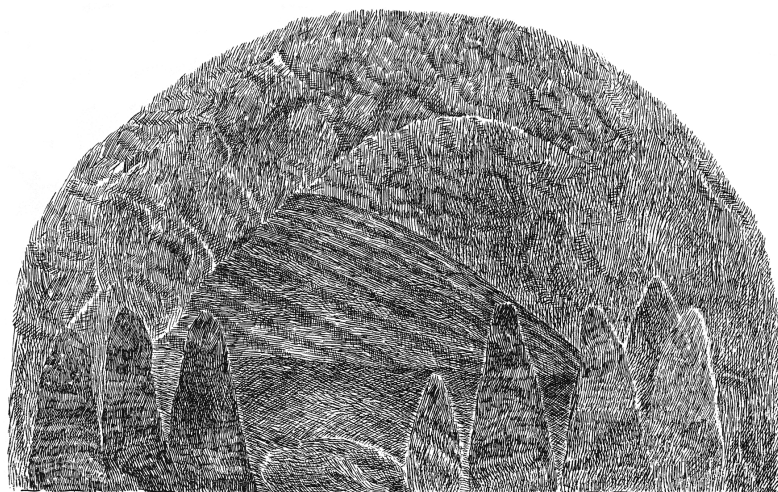
A *Budában* Ottlik, szokásához híven, az igazságot kiemeli a vagy-vagy (pozitív-negatív) etikai mezőből. Medvét színvallásra kényszerítik, miután kijelenti: a hazája, az emberiség, a Jóisten egyaránt le van szarva. Jézusnál azonban meghátrál. Ki Jézus? Uram és Megváltóm – feleli az író. Majd, mielőtt vallomásba csúszna át, a nyelv hiányosságai-

ra hivatkozik, mondván, lehetetlen beszélni a kérdés lényegéről: „Az emberi nyelv eddigi jelentéskészlete, összetételének szabályai, gondolkodásunk meglévő fogalmi felszerelése nem teszi lehetővé, hogy ilyen – nyelven inneni és nyelven túli, intuitíve megragadható – tartalmakat kifejezzünk (ahogyan egyszer a regényről szólva próbáltam demonstrálni). A legfontosabb dolgokról nem tudunk beszélni, vagyis gondolkozni sem, létezésünk alapjai – a hallgatás mélyén – sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat.”

A haza, az emberiség, a Jóisten leszarásáról – érdemes ismét szó szerint idézni – így beszél Medve: „Nézd, a leszarás csak jelképes, képletes dolog: meg lehet csinálni egy másik, hasonlóan elvont fogalommal, mint Haza, Isten, Emberiség: de nem lehet olyan többdimenziósan benned létező valósággal, mint anyád, a dajkád, a názáreti Jézus vagy a csillagos ég fölötted. Egy ilyen kérdés tehát fel sem tehető. A leszarások pusztá értelmi síkon fekszenek, egy magasabb rendfokozatú tartományban nem működnek, eltűnnek, ne is próbáld használni őket.”

Később kiderül: hazát valóban nem lehet szeretni vezényszóra, vigyázzállásban, ám leszarni sem könnyű, mint kiderül. A *Buda* egyik fejezetében a magyar név megint szép lesz, 1956 vére lemossa a gyalázatot, mit rákentek előbb a századok, majd a kommunista propaganda. Ottlik a Kossuth téri mészarlásról beszél: „– Magyar vér – szögezte le Medve. – Tegyen el pár csöppet, és írjuk rá: „Ismeretlen magyar vér” – amely, ahogy megszoktuk történelmünk során, a szabadságért hullott. Ottlik a szabadságról és szolgálásról nem egzisztencialistákkal vitázik, nem velük példálózik, hanem Petőfivel, bár Camus irányából érkeznek áthallások. 1956 Ottlik számára maga a vegytiszta költészet.

Ha igazat adunk Heidegger elhangzott kijelentésének – miszerint a költészet alapítás a szóban és a szó által –, akkor írónk legjobb oldalain valóban behatolt a költészet területére. Az ottliki alapítás a modern magyar irodalom sarokkövét vagy inkább alapkövét rakta le. Műve folytatható, bár számtalan megválaszolatlan kérdést tesz fel, amelyre csak művek felelhetnek.

Szigliget

MÓRO CZ ZSOLT (1956) Kőszegen élő író.